अम्लिकावटकः, पुं, (अम्लिकाया वटकः ।) अम्लिकां स्वेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले मग्नवटकः । अम्लवड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । रुच्यग्निकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ।
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्व्वैरेतेऽपि च समन्विताः" ॥)

अम्लीका, स्त्री, अम्लिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अम्लोटकः, पुं, (अम्लं उटं पत्रं यस्य सः ।) अश्मन्तकवृक्षः । अम्लकुचाइ इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अय ङ गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ॥) ङ अयते । इति दुर्गादासः ॥

अयः, पुं, (एति सुखमनेन, इण + करणे अच् ।) शुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥ (कल्याणदायकं दैवं ।
"स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः" ।
इति रघुवंशे । नरकभेदः । अयःपानमप्यत्र । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः, [स्] क्ली, (इणगतौ, असुन् ।) लौहं । इत्यमरः ॥ (गुडूच्यादिलौहं ॥
"आयुःप्रदाता बलवीर्य्यधाता,
रोगापहर्त्ता मदनस्य कर्त्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां" ॥ * ॥
"गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रयसमन्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्ववातहरं परं" ॥)

अयनं, क्ली, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
"ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ पन्थाः । सूर्य्यस्य उत्तरदक्षिणदिग्गमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः उत्तरायणं । श्रावणादिषण्मासाः दक्षिणायनं । इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽनट् ॥ रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु ।
"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदक्दक्षिणायने ।
विषुवती तुला मेषे गोलमध्ये तथापराः" ॥
मृगो मकरः । गोलो राशिचक्रं । देवीपुराणे,
"यावद्विंशकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने" ॥
तत्र स्नानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा मात्स्ये ।
"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।"
इत्यादि ।
"अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्य्यगतिविशेषः । यथा,—
"मृगसंक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवं ।
कर्क्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्य्यगतिविशेषस्य भागः । अथायनांशलग्नसाधनं ।
"लग्नं लग्नान्तरं कृत्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।
खानलैर्हरते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने" ॥
अस्यार्थः । लग्नं रामोगवेदैरित्याद्युक्तं लग्नान्तरं कृत्वा यथा मेषलग्नं ३ । ४७ लग्नान्तरं वृषलग्नं ४ । १७ अत्रान्तरेण द्वयोराधिक्येन ३० त्रिंशत्पलं तच्चायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्णवोक्तः । यथा,—
"शाकमेकाक्षिवेदोनं द्विः कृत्वा दशभिर्हरेत् ।
लब्धं हीनञ्च तत्रैव षष्ट्याप्ताश्चायनांशकाः" ॥
इति । लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठः सिद्धान्तरहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात् ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनःखानलैः ३० त्रिंशता हरेत् । भागलब्धिस्तु ऊनविंशतिः १९ । तच्च मेषलग्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिकदण्डचतुष्टयात्मकं मेषलग्नं भवति । एवं वृषादिकमूह्यं । किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्राधिकं लग्नं भवति । एवं यत्र लग्नान्तरेण हानिस्तत्र लग्नेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणैवदो ४ । ५-ऽष्टवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिभनयनैरिन्द्रियं ५ । २८-खाम्बुनेषु ५ । ४०-र्बाणो वेदानलैः ५ । ३४-खाग्निभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाग्निने ५ । ३६-षुःकुवेदै ५ । ४१-र्बाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८ श्रुतिरपि रसरामै ४ । ३६-र्गुणाः सप्तबाणैः ३ । ५७ रामोऽश्वाद्भिस्तु ३ । ४७-सिद्धान्तजमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयं प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६ मेषः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४ । ४८ वृषः । मुनियुग्मैः शरो ५ । २७ द्वन्द्वः व्योमाब्धिबाण ५ । ४०-कर्कटः ॥ वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्कयुग्मपञ्चकः ५ । २९ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिकः खाब्धिपञ्चकः ५ । ४० । नवचन्द्रबाण ५ । १९—धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपञ्चत्रयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ झषः ॥ * ॥ शत्रुर्वेदश्च ४ । ६ मेषो नवसुखसुख ४-४९ । -गौर्मृत्युयुग्मैः शिवास्यो ५ । २८ द्वन्द्वोऽङ्काप्यिलबाणो ५ । ३९ हिमकरभवनो रामरामैः कलम्बः ५ । ३३ । सिंहः कन्याब्जरामैरिषु ५ । ३१-रिषुजसुखाग्नीषु ५ । ३४-यूकोऽलिपृथ्वी ५ । ४१ वेदेशास्योऽष्टपृथ्वीस्मरहरमुख ५ । १८-कोदण्डमाहुर्वराहाः ॥ बन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४ रविसुतभवनः पर्व्वतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो मीनश्च भुङ्क्ते गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रत्यहं प्रक्रमेण । अस्तं यामित्रराशावनुदिनमवसाद्यञ्च राजीवनाथो यद्यातिस्म द्रुतं स्यादुदयमनुदिवारात्रमाहुर्वराहाः ॥ * ॥ लग्नं लग्नान्तरं कृत्वेति प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा । वेदोऽङ्गै ४ । ६-रिभवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिषुरिभपक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो रामानलै ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षै ५ । २९ रिषुः सप्तरामैः ५ । ३७ बाणः शून्याब्धिने ५ । ४०-षुर्धृतिभि ५ । १८-रिषुगुणैरब्धि ४ । ३५-रष्टेषणाग्नी ३ । ५८ रामोऽश्वाद्भिस्तु ३ । ४७ सिद्धान्तजमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥
"चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भणं यदा ।
तदैतल्लग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्" ॥
इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः ।
"अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं
दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते" ।
इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमारम्भकाले योधानां यथाप्रधानं यूद्धभूमौ पूर्व्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानं । सेनासन्निवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः ।
"अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि" ॥
इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः" ॥
इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं । भावसाधनो ग्रन्थः ।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदङ्गानि षड़ेव तु ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते" ॥
इति कूर्म्मपुराणे ।)

अयानयीनः, पुं, शारः । यथा । अनुपदसर्व्वान्नायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नेयः । अयानयीनः शारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अयन्त्रितः, त्रि, (न यन्त्रितः, नञ्समासः ।) अबाधः । अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्त्रितः । अनियमितः । स्वाधीनः ।
"सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी" ॥
इति मनुः ।)

अयस्कान्तः, पुं, (अयस्सु कान्तः रमणीयः ।) लौहविशेषः । कान्तलोह इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कान्तलोहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं ४ कान्तायसं ५ कृष्णलोहं ६ महालोहं ७ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । पाण्डुशोथकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनुत्तमत्वञ्च । स चतुर्व्विधः । भ्रामकः १ चुम्बकः २ रोमकः ३ स्वेदकः ४ । एते रसायने उत्तरोत्तरगुणिनः ।
"क्रमेण दार्ढ्याङ्गकान्तिकार्त्स्न्येनीरोगदायिनः" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चुम्बकप्रस्तरोऽप्ययं । (चुम्बक